

Н. А. Гулак

УДК 398.8+784.4]”1941–1945”(=161.3)

Кафедра рэжысуры абрадаў і свят,
факультэт традыцыйнай беларускай культуры і сучаснага мастацтва,
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў, Мінск, Беларусь

ПЕСНЯ ВАЕННЫХ ГАДОЎ ЯК ПРАДМЕТ НАВУКОВАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

Артыкул прысвечаны праблемам збірання і даследавання беларускіх народных песень перыяду Вялікай Айчыннай вайны. Упершыню публікуюцца архіўныя матэрыялы з фальклорнай калекцыі Акадэміі навук Беларусі.

Ключавыя словы: фалькларыстыка, песня, Вялікая Айчынная вайна, народная творчасць, калекцыя, архіў, фальклорная экспедыцыя.

Узор цытавання: Гулак Н. А. Песня ваенных гадоў як прадмет навуковага даследавання // Софія. 2017. № 3. С. 71–82.

N. Hulak

Department of Directing of Ceremonies and Holidays,
Faculty of Traditional Belarusian Culture and Contemporary Art,
Belarusian State University of Culture and Arts, Minsk, Belarus

SONGS OF THE WARTIME AS A SUBJECT OF SCIENTIFIC RESEARCH

The article is devoted to the problems of collection and stud of Belarusian folk songs at the time of the World War II. The archive materials from the NASB folklore collection are published for the first time.

Keywords: folklore studies, songs, the Great Patriotic War, folk art, collection, archive, folklore expedition.

For citation: Hulak, N. (2017). Songs of the wartime as a subject of scientific research. *Sophia*, 3, 71–82 (in Belar.).

Аўтар:

Настасся Анатольеўна Гулак – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры рэжысуры абрадаў і свят факультэта традыцыйнай беларускай культуры і сучаснага мастацтва БДУКМ.
Rudolfina.hulak@tut.by

Author:

Nastassia Hulak – PhD in Philology, Associate Professor of the Department of the Directing of Ceremonies and Holidays of the Faculty of Traditional Belarusian Culture and Contemporary Art, BSUCA.

Тэме Вялікай Айчыннай вайны сёння ў нашым грамадстве надаецца вялікае значэнне, але шмат якія аспекты, звязаныя з народнай творчасцю гэтага перыяду, застаюцца пакуль недастаткова распрацаванымі. Напрыклад, звесткі пра ўмовы і характар навуковага збірання беларускага фальклору Вялікай Айчыннай вайны прадстаўлены фрагментарна. Асобныя факты знаходзім у акадэмічнай серыі «Труды Інстытута этнографіі АН СССР ім. Н. Н. Миклухо-Маклая», у даследаваннях беларускіх савецкіх фалькларыстаў І. В. Гутарава, М. Я. Грынבלата, Л. Р. Барага, А. С. Фядосіка і інш.

У прыватнасці, сцвярджаецца, што такая праца адразу была пастаўлена як справа дзяржаўнага значэння і пачалася з першых месяцаў вайны. Сёння, ведаючы многія факты жыцця савецкай краіны летам і восенню 1941 г., можна меркаваць, што гэты тэзіс толькі часткова адлюстроўвае рэальныя гістарычныя абставіны. Але дакладна вядома, што спачатку ваенныя палявыя матэрыялы канцэнтраваліся ў савецкай сталіцы, у фальклорным адзеле Дзяржаўнага літаратурнага музея і ва Усесаюзным доме народнай творчасці ім. Н. К. Крупскай. З 1944 г. да збірання далучыўся Інстытут этнаграфіі Акадэміі Навук СССР.

У 1942, 1944 і ў 1945 гг. выходзілі спецыяльныя праграмы (інструкцыі) па збіранні «ваеннага рэпертуару». У маі 1945 г. на старонках франтавых газет была апублікавана такая інструкцыя, выпрацаваная Інстытутам этнаграфіі Акадэміі Навук СССР, падтрыманая Галоўным палітычным упраўленнем узброеных сіл СССР. Гэтыя заклікі і нават дырэктывы збіраць фальклор далі вялікі прыток матэрыялаў, у асноўным песеннага жанру.

Трэба адзначыць, што назапашванне песенных матэрыялаў спачатку адбывалася шляхам запісаў са слоў непасрэдных удзельнікаў ваенных дзеянняў, якіх апыталі ў шпіталях. А ў першыя два гады вайны, асабліва ў той час, калі Масква была прыфрантавой паласой, збіральнікі выязджалі і ў воінскія часці. Пазней істотнымі крыніцамі для фалькларыстаў стануць франтавыя і тылавыя друкаваныя і рукапісныя выданні, дзённікі, запісныя кніжкі і сшыткі франтавікоў, а таксама песеннікі і паведамленні асоб, што перанялі гэтыя песні ад непасрэдных носьбітаў. Шмат фальклорных матэрыялаў ваеннага часу сабралі і захавалі ўдзельнікі франтавой і партызанскай мастацкай самадзейнасці. Вялікая колькасць песень ваеннага рэпертуару была атрымана ад фалькларыстаў-франтавікоў, сярод якіх былі І. В. Гутараў¹, М. У. Новікаў² і інш. І. В. Гутараў піша, што першымі збіральнікамі франтавога і партызанскага фальклору былі «начальнікі палітаддзелаў, камісары, камандзіры, працаўнікі друку. Яны не толькі перадавалі ў нашы музеі, архівы і Дамы народнай творчасці свае каштоўныя запісы, але і надрукавалі ў свой час шмат цікавых народных песень... у франтавых выданнях» [3, с. 23]. Аднак пашпартызацыя гэтых першакрыніц, як адзначаецца ў пазнейшых даследаваннях, часта была нездавальняючай.

У 1942 г. Усесаюзны дом народнай творчасці арганізоўвае экспедыцыі ў вызваленыя ад нямецкай акупацыі вобласці, у тым ліку Мінскую і Палескую³, падчас якіх былі запісаныя ў асноўным вусныя сказы.

Актыўнае збіранне народнай творчасці Вялікай Айчыннай вайны пачалося пасля вызвалення Беларусі. На сесіі АН БССР у 1945 г. ставілася пытанне ахопу збіральніцкай працай ваеннага рэпертуару. Гэта ішло ў шырокім кантэксце задач аднаўлення навукова-даследчай працы ў галіне фалькларыстыкі⁴ [15, с. 138]. Даследавалі і самі рабілі

¹ І. В. Гутараў – у 1957–1967 гг. загадчык сектара фальклору Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР, удзельнік партызанскага руху ў Беларусі, фалькларыст, член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, доктар філалагічных навук, прафесар.

² М. В. Новікаў – аўтар грунтоўнага даследавання «Павел Васільевіч Шейн: кніга о собирателе и издателе русского и белорусского фольклора» (Мінск: Выш. шк., 1972. 223 с.).

³ Палеская вобласць – адміністрацыйная адзінка на тэрыторыі Беларускай ССР, якая існавала з 15 студзеня 1938 года. 26 красавіка 1954 года была скасаваная ў ходзе ўзбуйнення абласцей. Адміністрацыйны цэнтр – горад Мазыр.

⁴ У гады вайны быў страчаны багацейшы фальклорны архіў Акадэміі навук БССР, у якім захоўваліся зборнікі Е. Р. Раманава, А. К. Сержпутоўскага, І. А. Сербавы і іншых даследчыкаў, тысячы фальклорных адзнак, сабраных фалькларыстамі і грамадскасцю.

запісы народных твораў ваеннага часу І. В. Гутараў, М. Я. Грынблат [2], Л. Р. Бараг, М. С. Меяровіч, Л. С. Мухарынская.

У 1945–1946 гг. у Мінску былі арганізаваныя некалькі фальклорных экспедыцый студэнтаў і аспірантаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта пад кіраўніцтвам Л. Р. Барага ў розныя раёны Гродзенскай і Баранавіцкай абласцей¹. Студэнты Мінскага педагагічнага інстытута пад кіраўніцтвам М. С. Меяровіч таксама запісалі шмат палявых матэрыялаў. У 1945–1946 гг. пад кіраўніцтвам М. Я. Грынבלата адбыліся дзве экспедыцыі, арганізаваныя сектарам этнаграфіі і фальклору адпаведнага інстытута Акадэміі навук БССР. Тады былі часткова ахоплены Цэнтральная Беларусь і Заходняе Палессе. Шмат палявых матэрыялаў, у тым ліку беларускіх, прынесла яшчэ арганізаваная Інстытутам этнаграфіі Акадэміі навук СССР сумесна з Маскоўскім дзяржаўным універсітэтам у 1947 г. экспедыцыя на Браншчыну [7, с. 7]. У выніку таго, што партызаны Беларусі, Браншчыны і Смаленшчыны былі цесна звязаны ў баявых аперацыях, адпаведна іх песенны рэпертуар у выніку інтэнсіўнага абмену складаў адзінае цэлае. Можна пагадзіцца з Г. А. Барташэвіч, якая сцвярджае, што матэрыялы гэтых першых пасляваенных экспедыцый 1945–1946 гг. маюць асабліваю каштоўнасць [1, с. 21].

Але паводле даследчыка беларускай фалькларыстыкі савецкага часу А. С. Фядосіка, у плане рэгулярнасці і маштабнасці праца па збіранню ваеннага фальклору «не ахоплівала ўсіх раёнаў Беларусі, не была сістэматычнай» [15, с. 147]. Толькі дадаткова праведзены ў 1950-я гг. збор партызанскай творчасці, лічыць А. С. Фядосік, істотна ўзбагаціў матэрыялы гэтага перыяду. З гэтым, на нашу думку, нельга пагадзіцца: калекцыі ваенных песень і прыпевак узбагаціліся, відавочна, фальсіфікатамі, якія ў адпаведнасці з прапагандысцкімі задачамі канструяваліся ў гады сталінскага рэжыму ў вялізных маштабах.

Такім чынам, у пасляваенны час у Беларусі меліся багатыя фонды народнай творчасці часоў вайны, а беларускія матэрыялы былі прадстаўлены ў калекцыях розных устаноў Савецкага Саюза. У нашай краіне імі валодалі Рэспубліканскі музей гісторыі Вялікай Айчыннай вайны, Партархіў ЦК КПБ, архівы абласных краязнаўчых музеяў. Каштоўныя матэрыялы навуковых экспедыцый сектара фальклору ІМЭФ Акадэміі навук БССР.

Сёння калекцыя фальклорных запісаў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы, філіяла ДНУ «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры» Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі – адна з буйнейшых у краіне, унесена ў Дзяржаўны рэестр аб’ектаў, якія складаюць нацыянальны навуковы здабытак (Пастанова Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 2 жніўня 2001 г. № 1137).

Даводзіцца канстатаваць, што назапашанага ваеннага рэпертуару шмат, але яго сістэмнае, аб’ектыўнае асэнсаванне і сучасная навуковая трактоўка застаюцца пакуль справай будучага. Практычна адразу пасля вайны ў савецкай навуцы пачала фарміравацца традыцыя публікаваць ідэалагічна правільныя, часта апрацаваныя тэксты ваеннага фальклору ці іх літаратурызаваныя інтэрпрэтацыі. Такі матэрыял і складае сёння значную колькасць савецкіх зборнікаў і даследаванняў франтавой ці партызанскай (у савецкі час у Беларусі прыярытэтнай была менавіта партызанская праблематыка) творчасці беларусаў. У пачатку 1950-х гг. кананізацыя ваенных тэкстаў ужо замацоўваецца на акадэмічным узроўні. Напрыклад, песні ваенных гадоў у зборніку «Матэрыялы по истории песни Великой Отечественной войны» (Масква: АН СССР, 1953), відавочна, апрацаваныя, адаптаваныя да ідэйных задач: «Крытэрыем адбору службы ідэйны

¹ Баранавіцкая вобласць – адміністрацыйная адзінка на тэрыторыі Беларускай ССР, якая існавала з 4 красавіка 1940 года. 26 красавіка 1954 года была скасаваная ў ходзе працэсу ўзбуйнення абласцей.

змест песні, яе мастацкія вартасці, адлюстраванне ў ёй гераічнай рэчаіснасці, сувязі з гістарычнымі падзеямі» [7, с. 7].

У 1960–70-я гг. беларускія акадэмічныя выданні друкуюць выключна высокаідэйныя і агітацыйна-заклікальныя фальклорныя тэксты. Прыкладам гэтаму служыць зборнік тэкстаў «Беларускі фальклор Вялікай Айчыннай вайны» (Мінск: АН БССР, 1961). Да юбілеяў Перамогі выходзяць папулярныя публіцыстычныя працы на ваенную тэматыку, на юбілейных канферэнцыях айчынныя фалькларысты, кожны ў межах сваёй праблематыкі, выступаюць з дакладамі.

У 1990-я гг. – час, калі ў сферу навуковых інтарэсаў беларускіх вучоных імкліва ўваходзяць тэмы, раней практычна табуяваныя, – тэма народнай творчасці ваенных гадоў застаецца па-за межамі фалькларыстычных даследаванняў, у тым ліку акадэмічных. Практычна ў рэчышчы ранейшых савецкіх падыходаў укладаецца зборнік «Беларускі фальклор у сучасных запісах» (1995) і кнігі акадэмічнай серыі «Беларускі фальклор: жанры, віды, паэтыка» (кн. 3 «Пазаабрадавая паэзія» і кн. 4 «Народная проза», абедзве – 2002 г.). Разглядаючы няказкавую прозу, А. Фядосік у кн. 4 «Народная проза» не робіць спробы ўвесці ў навуковы зварот і інтэрпрэтаваць палявыя матэрыялы ці архіўныя тэксты на тэму вайны. Даследчык адсылае чытача да дакументальна-публіцыстычных твораў «Я з вогненнай вёскі» (1975) А. Адамовіча, Я. Брыля, У. Калесніка, «У войны не женское лицо» (1985) С. Алексіевіч. У тэарэтычным плане даследчык абмяжоўваецца ідэалагэмамі «мужныя народныя мсціўцы», «шматпакутныя людзі вогненнага вёсак» і інш. У кн. 3 «Пазаабрадавая паэзія» (2002) Г. А. Пятроўская аналізуе рэкруцкую і салдацкую песню, не выходзячы за межы класічнага баладна-песеннага матэрыялу.

Тэарэтычная нераспрацаванасць ваеннай праблематыкі ў беларускай фалькларыстыцы, з якой вынікаюць і праблемы эдыцыі, абумоўлена не толькі надзвычай вялікай роляй, якую адыгрывае тэма другой сусветнай вайны ў ідэалагічнай парадыгме сучаснай Беларусі. Пагодзімся з У. Лобачам у тым, што «падзея была настолькі маштабнай, трагічнай, шматграннай і супярэчлівай для розных рэгіёнаў Беларусі, што яе аб'ектыўнае (наколькі гэта магчыма) даследаванне хіба толькі пачынаецца. Бо, як і традыцыйная культура бытуе толькі ў лакальных формах, так, фігуральна кажучы, і кожны рэгіён, раён і вёска Беларусі мелі «сваю» вайну. Для сведкаў гэтых падзей апошняя вайна не з'яўляецца ні аб'ектам фалькларызацыі, ні тым больш міфалагізацыі, а належыць асабістай памяці ва ўсіх дэталях яе жудаснай рэчаіснасці» [8, с. 88]. Таму сёння, на наш погляд, каштоўнай крыніцай для народназнаўчага асэнсавання творчасці перыяду Вялікай Айчыннай вайны робяцца навукова выдадзеныя архіўныя і экспедыцыйныя матэрыялы¹.

Прыведзеныя ніжэй песенныя тэксты з калекцыі экспедыцыі М. Я. Грынבלата 1945 г., што захоўваецца ў фальклорным архіве акадэмічнага Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору, публікуюцца ўпершыню. Напачатку адзначым, што матэрыялы калекцыі, як і ўвогуле рэпертуар ваеннай песні Беларусі, даволі разнастайныя. Да гэтых узораў народнай творчасці мы не прымяняем тэматычную класіфікацыю таму, што такая класіфікацыя не адлюстроўвае механізмаў фальклорнага працэсу, таго, якімі менавіта шляхамі адбывалася імклівае развіццё і пашырэнне ўнікальнага па сваёй мастацкай прыродзе песеннага рэпертуару. Вылучым некалькі груп па ступені карэляцыі ў песенным сюжэце народна-паэтычнай і прафесійнай творчасці.

¹ Гл. выданне: Великая Отечественная война в зеркале народной речи и фольклора: Тексты. Исследования. Аудиоприложение / под общ. ред. Н. В. Большаковой; сост.: Н. В. Большакова [и др.] (Псковский ГУ); В. А. Лобач (Полоцкий ГУ). Псков: ЛОГОС, 2016. 332 с.

Прафесійныя апрацоўкі песенных і паэтычных сюжэтаў. Асабліва сцю партызанскай паэзіі перыяду Вялікай Айчыннай вайны было тое, што песенныя ўзоры ствараліся паасобнымі аўтарамі па матывах масавых твораў. Яны, паводле многіх збіральнікаў і даследчыкаў, «карысталіся шырокай папулярнасцю ў партызанскіх атрадах і брыгадах, змяшчаліся на старонках падпольных газет, рукапісных часопісаў, у лістоўках» [14, с. 5–6]. Дададзім, што аўтарскія творы ў партызанскіх зонах бытавалі і распаўсюджваліся, як правіла, пад псеўданімамі: Арцём Чамярыца (К. Чорны), Язэп Гром (М. Васілёк), Тарас Паляшчук (П. Панчанка), Якім Пясоцкі (А. Астрэйка) [13, с. 32]. Яшчэ цікавая дэталі, зафіксаваная ў экспедыцыях першых гадоў: «Прыпісанне сабе ці блізкаму таварышчу аўтарства папулярнай песні – справа нярэдка» [7, с. 162].

Прыведзены ўзор – інтэрпрэтацыя вядомай рускай народнай песні – належыць беларускаму паэту Анатолю Астрэйку, адказнаму сакратару сатырычнага выдання для насельніцтва і партызан Беларусі «Раздавім фашысцкую гадзіну»¹. Тэкст апублікаваны ў гэтым выданні (1943, май, № 89). Падобныя матэрыялы выконвалі ідэалагічна-умацавальную функцыю, неслі прапагандысцкі аптымізм.

*Пазарасталі сцежкі-дарожкі,
Дзе праходзілі фрыцавы ножкі,
Пазарасталі скрозь яны мохам,
Рыжым, як немец, чартапалохам.*

*Што ні за згорак, што ні за камень,
Высціца з горак каскі з крыжамі,
Дня мы спакойна жыць мы ня можам,
Калі ў магілу немца ні ўложым.*

*Выганім з хаты чорнае ліха,
Зноў стане люба, зноў стане ціха,
Пусцім на вечер дымам, трубою,
Нашу нядолю з горкай бядою.*

*Пазарасталі сцежкі-дарожкі,
Дзе праходзілі фрыцавы ножкі,
Пазарасталі скрозь яны мохам,
Рыжым, як немец, чартапалохам.*

Зап. 28.07.1945 у в. Жасцінае Плешчаніцкага р-на Мінскай вобл. ад дзяцей 9–10 гадоў. «Чулі ад партызан».

Паводле сведчанняў інфарматараў, гэту песню «спявалі ў партызанскіх атрадах у Клічаўскіх лясах у 1943 г.». Відавочна чытаецца прафесійны стыль аўтара тэксту, аднаго з шараговых паэтаў-песеннікаў вайны, партызана, рэдактара магілёўскай абласной падпольнай газеты А. В. Яблонскага.

*Ночка, ночка-чараўніца,
Партызанская сястра,
Нам прышлося парадніцца
У лясах каля кастра.*

*Мы цябе пазналі строгай
Спадарожніцай вайны,
Нас звяла адна дарога –
Гора нашай стараны.*

¹ Выходзіла ў перыяд з ліпеня 1941 па май 1945 г. 3 сакавіка 1942 г. – па-беларуску.

Давялося часта брату
Не змыкаць сваіх вачэй,
Як хадзіла з ім адплата
Цёмнай сваіх начэй.

У паходзе ў дождж, нянасце,
За каўнер цякла вада.
Быў загад: кастроў не класці,
Гаварылі: не бяда.

Не бяда, што часта холад
Прабіраў нас да касцей,
Што ў снягу пад небам голым
Ты сцяліла нам пасцель.

І ў баях прайшла не дарам
Ноч такая не адна,
Разгарэлася пажарам
Партызанская вайна.

Ф. 8. Воп. 1 Спр. 1. Арк. 124–144. № 82.

Стыль палітработніка праяўляецца ў прапагандысцкім аптымізме твора (...Мы ўрага разаб'ём / І растопчым фашысцкага гада; Этак вецер радной праяцеў над страной, / Сашчытае ён слёзы і раны; Залацістая зорка ўставала), якога значна менш у арыгінальных народных сюжэтах. Дзеля стварэння драматызму развязкі ўведзены вобраз рамансавай паэзіі (Ноч упала цямна і не свеціць луна, / У цёмным лесе касцёр разгараўся).

У цёмнай рошчы густой парцізан маладой
Прытаіўся ў засадзе з атрадам,
Пад асеннім дажджом мы ўрага разаб'ём
І растопчым фашысцкага гада

Ні жана, ні сястра нас ні ждзёт у акна,
Маць радная на стол ні накрыве,
Нашы сем'і ушлі, нашы сем'і сажлі,
Толькі вецер ў развоінах веець.

Этак вецер радной праяцеў над страной,
Сашчытае ён слёзы і раны,
Штоб маглі па начам атамсціць свалачам
За пазор і за кроў парцізана.

Ноч упала цямна і не свеціць луна,
У цёмным лесе касцёр разгараўся,
Там нямецкі абоз паляцеў пад аткос
І на собстванных мінах ўзарваўся.

Па дарозе бальшой, возле рошчы старой,
Залацістая зорка ўставала,
Дождж і вецер уціх, а на лісцях сухіх
Там груд мёртвых фашыстаў ляжала.

Зап. 14.08.1945 г. у в. Порса Куранецкага р-на Маладзечненскай вобл. ад Васюты Таісы, 1914 г. н., сястры партызана. «Пелі партызаны брыгады імя Даватара каля Іжы і Ляскоў у 1943–1944 гг.».

Народныя перапрацоўкі савецкай масавай песні. На франтах і ў партызанскіх атрадах шматлікія пералажэнні старых рускіх народных песень, апрацоўкі песень

на словы М. Ісакоўскага («Катюша», «И кто его знает», «В прифронтовом лесу», «Огонек», «Ой, туманы мои», «Враги сожгли родную хату», «Снова замерло все до расвета», «Летят перелетные птицы»), А. Суркова («Бьется в тесной печурке огонь»), Я. Далматоўскага, («Случайный вальс», «Любимый город»), С. Алымава, В. Лебядзева-Кумача і інш. [4; 9; 10; 11].

Вядомы пералажэнні беларускай застольнай песні на «Бывайце здаровы, жывіце багата» (словы А. Русака, музыка І. Любана). Значную ролю ў партызанскай песеннай творчасці адыгралі паэтычныя тэксты Я. Купалы, Я. Коласа, П. Глебкі, М. Танка, А. Астрэйкі. Л. Мухарынская ўказвае на пашырэнне ў вальсавым пералажэнні песень «Зорка Венера» (верш М. Багдановіча на музыку С. Рак-Міхалоўскага), «Дивлюсь я на небо» (верш М. Пятрэнка на музыку Л. Аляксандравай). На наш погляд, гэта вельмі прадуктыўная група песень, але менавіта такія творы ў савецкі час ацэньваліся неадназначна.

Прыведзены тэкст з'яўляецца апрацоўкай песні «Тучи над городом встали», якую выканаў М. Бернес у папулярным кінафільме «Человек с ружьем» (1938). Па сваёй тэматыцы яна належыць да групы песень паланянак, да якіх навукоўцы адносяць рэпертуар дзяўчат і жанчын-остарбайтэраў. Практычна адно стылістычнае цэлае з імі складаюць песні нявольніц савецкіх лагераў, што таксама сустракаюцца ў калекцыі М. Я. Грынבלата.

*Тучы над лагерам сталі,
У воздухе пахне бядой,
У шэсць мы ідзем на работу,
У дзевяць прыходзім дамой.*

*Далёка ты, маці радная,
З табою мне не па пуці,
На дзень мы з табою прашчалісь,
На большы к цябе не прысці.*

*У горы дні нашы праходзяць
І сэрца трывожаць яны,
Бярэм мы лапаты ў рукі,
Нас немцы вядуць па пуці.*

*Далёкая пуць ты, дарога,
Чэраз Прыпяць і чэраз мост,
Норма – сем метраў ў вакопе
Мёрзлую землю капаць. <...>*

*Кагда мы ў лагер прыходзім,
Новасці слышым апяць,
У Германіі многа работы,
Пара на работу ўхадзіць.*

*Як цяжка слава гэты слухаць,
Як сэрца трывожаць яны,
Як цяжка з раднымі растацца,
А такжа з радною зямлёй.*

*Ідзе ўжо вясна залатая,
Як радасць, вясёлыя дні,
А нам ўсім маладым дзяўчатам,
Прышлося страдаць ў чужыні.*

Зап. 26.07.1945 у в. Навасёлкі Пleshчаніцкага р-на Мінскай вобл. ад Сівец Ані 1924 г. н., якая вярнулася з Германіі, дзе працавала на фронце ва Усходняй Прусіі. Склалі беларускія дзяўчаты ў лагеры. «Нам не разрашалі пець ў лагеры. Кагда пачыналі пець, так збівалі нас».

У часы вайны вельмі актыўна была засвоена руская народная песня «Раскинулось море широко». Гісторыя яе добра вядома; для нас важна тое, што яна зрабілася моднай якраз у перадваенныя гады. У 1937 г. прагучала па радыё ў выкананні Л. Уцёсавы і яго джаз-аркестра. Песня зрабілася асновай для мноства перапрацовак (ёсць і пасляваенныя версіі), сярод якіх сустракаюцца песні паланянак.

*Раскінулісь рэлысы шырока,
Па ніх эшалоны стучат,
Яны з Беларусі (із Расіі) вывозяць
У Германію нашых дзяўчат.*

*Прашчай, дарагая дзярэўня,
Прашчай, дарагая сям'я,
І ты, чорнабровы мальчышка,
Парой спамянай пра міня.*

*Прашчайце, зялёныя паркі,
Нам большы у вас ні гуляць,
Я еду ў Германію хмура
Свой век малады гараваць.*

*Не слышаць нам рускіх больш песень,
Радных нам ціпер не відаць,
Як спомню, так сэрца заб'ецца,
І крэпка крычыць фабрыкант. <...>*

*Напрасна ты, маменька, плачаш,
Напрасна з надзеждай нас ждзеш,
Ліш пісьма мае ты чыташ,
А праўды ты ў ніх не найдзеш.*

*Хацелася б ў гэту мінуту
Радных паўстрачаць у варот,
Сказаць бы прашчальных тры словы:
Ох, нет, не вернусь я назад.*

Зап. 25. VII. 1945. у в. Акалова Пleshчаніцкага р-на Мінскай вобл. ад Грыдзюшкі Веры Уладзіміраўны 1915 г. н.

Песню «Любимый город» таксама выканаў М. Бернес у яшчэ адным папулярным перадваеным кінафільме пра лётчыкаў «Истребители» (1939). У арыгінальным, па-сутнасці, лірычным тэксце тэма баявых дзеянняў не развітая, ёсць толькі «прадчуванне» вайны. У народнай перапрацоўцы выкарыстаны асобныя найбольш пазнавальныя вобразы ці строфы агульнавядомай песні. Новы дынамічны сюжэт створаны на тэму абароны *роднага гораду*. Ён, дарэчы, з'яўляецца тыповым і развіваецца ў многіх ваенных песнях. Гэта абумоўлена тым, што вайсковае супрацьстаянне, абарона буйнейшых гарадоў, паводле В. Ю. Крупянскай, «жыццёвых цэнтраў краіны», мела выключнае значэнне. У песнях перыяду вайны ўстойліва фіксуецца матывы абароны *Севастопаля, Адэсы, Сталінграда, Кіева, Масквы, Ленінграда*.

*Любімы горад ўраг твой разрушае,
Он весь ў вайне, снарадамі разбіт,
Любімы домік пламенем пылае,
Гдзе был твой сад, / Ліш пні стаят, / Туман лежыт.*

О, нет цех глаз, што прэждзе улыбалісь,
 О ніх начамаі сняцца цебе сны,
 Здзесь палачы над німі іздзевалісь,
 І атамсціць / За ніх урагам / Усягды далжны.

Леціт пілот ў знакомы стары горад,
 І ветры мчацца, услед за нім лецят,
 Рэвёт матор, а ў серцэ б'ёцца молат,
 Знакомы дом, / Зялёны сад / І нежны ўзгляд.

Рукой он цвёрдай клапан нажымае,
 І бомбы свэрху на ўрага лецят,
 Садам радным прывет он пасылае,
 Пусць помніт ураг, / За кажды шаг / Ім атамсцят. <...>

І новы горад строіцца начнёцца
 На месце том, / Дзе раньшэ был / Зелёны сад.

Зап. 22.07.1945 г. у в. Трасцяніца Барысаўскага р-на Мінскай вобл. ад Сліжэўскай Ганны, 1928 г. н., студэнткі педвучылішча, якая «чула ў 1943 г. ад партызан атрада імя Варашылава брыгады імя Панамаэрэнкі. Перапісала».

Працэс фалькларызацыі вершаў і аўтарскай песні ў канцы XIX–XX стст., паводле В. Гусева, – «адна з самых прыкметных праяў творчага ўспрыняцця паэзіі народнымі масамі» [12, т. 1, с. 53]. Песенныя творы змяняліся ў адпаведнасці з фальклорнай традыцыяй і актуалізаваліся ў сувязі з новымі гістарычнымі і сацыяльнымі рэаліямі. Верш «Под зеленою ракетой», створаны афіцэрам царскай арміі М. Вяроўкіным, з другой палавіны XIX ст. уваходзіць у песенны рэпертуар казацкіх і салдацкіх мас. У гады грамадзянскай і Вялікай Айчыннай вайны ён быў распаўсюджаны ў вялікай колькасці варыянтаў [12, т. 2, с. 493]. У ім захоўваецца самая пазнавальная, традыцыйная сюжэтная частка – размова салдата перад смерцю з чорным крумкачом, але акцэнтаваныя і новыя гістарычныя рэаліі.

Под зеленою ракетой
 Боец раненый лежал,
 Он к груди штыком пронзенной,
 Красный орден прижимал.

Кровь текла из свежей раны
 На истоптанный песок,
 А над ним кружился ворон,
 Чуя лакомый кусок.

Ты не вейся, черный ворон,
 Что ты вьешься надо мной?
 Ты добычи не добьешься,
 Черный ворон, я ж не твой!

Ты неси-ка, черный ворон,
 Привет матери родной.
 А жене моей любимой –
 Платок, кровью залитой.

Ты скажи-ка, черный ворон,
 Что погиб за край родной,
 За советские границы,
 Под советскою звездой.

Зап. 23.07.1945. «Из рукописного альбома студентки Борисовского педучилища Слизевской Ани 1928 г. р., бывшей партизанки, комсомолки. Писан. 1.X.1944–27. I.1945».

Нават пачатковае знаёмства з матэрыяламі архіва экспедыцыі М. Я. Грынבלата пацвярджае тэзіс даследчыкаў, што гэта песня была вельмі пашырана ў партызанскіх атрадах Беларусі і Браншчыны [7, с. 175–177]. Яшчэ адзін варыянт «У чыстым полі, полі, пад рэкітай», запісаны ў 1945 г. у в. Навасёлкі Плешчаніцкага р-на Мінскай вобл. ад Сівец Ані 1924 г. н., захоўвае асаблівасці беларускай гаворкі.

Арыгінальныя сюжэты з рэальнымі ці вымышленымі вобразамі. Гэта група песень ваеннага рэпертуару надзвычай цікавая ў кантэксце фалькларыстычнага даследавання. У ёй мы бачым уплыў жыццяздольнай і ўсюдыпранікальнай эстэтыкі жорсткага рамансу. Менавіта такія ўласна народныя песні вайны знаходзяцца пакуль на перыферыі навуковага вывучэння. Відавочна, што яны не ўкладаліся ў афіцыйны фармат шматтомнага выдання «Матэрыялаў па фальклору Вялікай Айчыннай вайны, запісаных у Беларусі», запланаванага навукоўцамі яшчэ ў першыя пасляваенныя гады. Паводле А. С. Фядосіка, адной адной з прычын таго, што першы падрыхтаваны том у аб'ёме 25 друк. арк. так і не выйшаў у свет, быў недастаткова якасны запіс твораў [15, с. 146]. Але іншай прычынай, на нашу думку, была ненарматыўная (для савецкай навукі) тэматыка і стылістыка многіх твораў, некананізаваныя вобразы савецкіх герояў у іх.

Укладальнік першых зборнікаў песень вайны І. Гутараў азначае пашырэнне сярод партызан Беларусі песень, звязаных з гісторыяй грамадзянскай вайны [6, с. 154]. Матэрыялы архіва пацвярджаюць гэта толькі часткова: у тэкстах сустракаюцца толькі асобныя, фармальныя адсылкі да гістарычных падзей пачатку ХХ ст. Напрыклад, мастацкая вобразнасць: *Будзёны на кані, эскадрон, бальшавік, камандзір з красным знаменем у руках.*

*Я жыла тады у самай у ракі,
Праходзілі міма нас тады палкі,
Ураг пракляты іх цясніў са ўсіх старон,
І ў дзярэўню к нам заехаў эскадрон.*

*Эскадрон пачці-та ўвесь ураг разбіў,
І астаўся эскадронны камандзір,
Увесь ізраняны ва двор ка мне ўбяжаў,
Знамя краснае ў руках сваіх дзяржаў.*

*Не успела ў сене спратаць яго я,
Задрыжала, слышна, горніца мая,
Дзвер аткрылася, раздаўся грозны крык:
Гавары, куда-жа спратан бальшавік?!*

*Атвячаю я: Да мне аткуда знаць?
Афіцэр крычыць: Пытаць яе, пытаць!
Хоць пыталі, дапытацца не маглі,
Паіскалі, паіскалі, да ушлі.*

*Как-та вышла пасідзец я на крыльцо,
Віджу – полк ведзець знакомае ліцо,
Эта быў спасённы намі камандзір,
Параўняўшыся са мной, полк астанавіў.*

*Тут, я думаю, случылася бяда,
У гэта ўрэмя быў Будзённы сам тагда,
З каня прыгнуў, падышоў і гаварыт:
Уласць савецкая герояў сваіх чціт!*

І паспела ліш сяло наша заснуць,
 Правадзіла камандзіра ў далёкі пуць,
 Потым, слышу, цераз нескалькі дзянькоў
 Атагналі нашы немцаў даляко.

Зап. 14.08.1945 г. у в. Порса Куранецкага р-на Маладзечненскай вобл. ад Васюты Таісы 1914 г. н., сястры партызана. «Пелі партызаны брыгады імя Даватара каля Іжы і Ляскоў у 1943–1944 гг.».

У прыведзеным ніжэй узоры апісаны ўчынак хлопчыка-партызана, якога ў атрадзе называлі імем буйнога военачальніка Чырвонай Арміі ў гады Грамадзянскай вайны М. Фрунзе. Заўважым, што М. Фрунзе памёр (быў забіты, паводле неафіцыйнай версіі) яшчэ ў 1925 г. Ён зрабіўся адным з моцна міфалагізаваных культурных герояў савецкай краіны, але ў 1940-я гг. народная памяць ужо не захоўвае ніякіх канкрэтных звестак ні пра яго, ні пра яго гераічную дзейнасць. Актуальным застаецца толькі імя.

ФРУНЗЕ

*Жыў атрад наш ў раўнінах шырокіх,
 У беларускай зялёнай сцяпі,
 І ў вадным хутарку Халамер¹
 Помню раз, паранька мы нашлі.*

*Быў ён малы, маўклівы, сур'ёзны,
 Быў ён нейкі няўзрчны такой,
 Хто-та ў шутку празваў яго Фрунзе,
 Хто-та ласкава падняў на сядло.*

*Пралетая з пабедаю, красныя
 Там у Расонах брыгады дралісь,
 І папала чацвёрта брыгада,
 Так ў засадзе і мы засталісь.*

*Апусцелі патроны наганаў,
 Карабіны не ў сілах страляць,
 І сказаў тут камбрыг мальчугану:
 Ну-ка, Фрунзе, спасай парцізан!*

*Незаметны і маленькі Фрунзе
 Па знакомых трапінках папоўз,
 І назаўтра з брыгадай Дзячкова²
 Ён на помашч з атрадам прышоў.*

*Завязалась жастокая драка,
 Драўся і той, хто падмогу прывёў,
 І сказалі байцы: От, да Фрунзе!
 З віду – вожык, а сэрцам – арол³!*

Зап. 16.08.1945 г. у калгасе «Рыбак» Расонскага р-на Віцебскай вобл. ад Шолахава Васіля Пятровіча 1915 г. н., які з верасня 1942 г. па лістапад 1943 г. быў у партызанскім атрадзе імя Варашылава на Віцебшчыне. «Гэта песня была папулярна сярод партызан».

Напрыканцы адзначым, што песні ваенных гадоў, як і пазнейшыя творы, тэматычна звязаныя з франтавой і партызанскай праблематыкай, – гэта сапраўды ўнікальная з'ява беларускай народнай творчасці. Бясспрэчна, адзінай ідэйнай функцыі, якая

¹ Халамер'е – вёска ў Гарадоцкім раёне Віцебскай вобласці.

² М. І. Дзячкоў – у 1942–1943 гг. камандзір 2-й Беларускай партызанскай брыгады імя П. К. Панамарэнкі.

³ На думку аўтара, прататыпам вобраза Фрунзе ў гэтай песні мог быць хлопчык з партызанскага атрада з Гарадоцкага раёна Віцебшчыны Фёдар Маскалёў.

прыпісвалася ім раней, гэтыя песні не мелі. Напрыклад, засталіся па-за межамі артыкула засталіся тэксты з матывамі: «помста франтавіка нявернай дзяўчыне», «пакалечаны салдат вяртаецца да жонкі-ізмэншчыцы» і інш. Жанравыя формы, тэматыка і вобразная сістэма гэтых твораў вельмі разнастайныя. Па ступені карэляцыі ў песенным сюжэце народна-паэтычнай і прафесійнай творчасці вылучаны *прафесійныя перапрацоўкі песенных і паэтычных сюжэтаў, народныя перапрацоўкі савецкай масавай песні і найбольш цікавая ў навуковых адносінах група – арыгінальныя песенныя сюжэты з рэальнымі ці вымышленымі вобразамі.*

Літаратура

1. *Барташэвіч Г. А.* Месца традыцыйнай песні ў беларускай народнай творчасці Вялікай Айчыннай вайны: тэз. дакл. канф., прысвеч. вынікам даслед. беларус. нар. творчасці, Мінск, люты 1960 г. / АН БССР; рэдкал.: М. Я. Глынблат (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1969. С. 21–22.
2. Беларуская этнаграфія і фалькларыстыка: бібліягр. паказ. (1945–1970) / склад. М. Я. Грынблат. Мінск: Навука і тэхніка, 1972. 386 с.
3. Беларускі фальклор Вялікай Айчыннай вайны / АН БССР; рэд. П. Ф. Глебка [і інш.]. Мінск: АН БССР, 1961. 620 с.
4. *Бочаров А.* Михаил Исаковский // Лекции по истории русской советской литературы. Москва, 1953. С. 3–47.
5. Великая Отечественная война в зеркале народной речи и фольклора: Тексты. Исследования. Аудиоприложение / под общ. ред. Н. В. Большаковой; сост.: Н. В. Большакова [и др.] (Псковский ГУ); В. А. Лобач (Полоцкий ГУ). Псков: Логос, 2016. 332 с.
6. *Гуторов И. В.* Борьба и творчество народных мстителей. Минск: Гос. изд. БССР, 1949. 301 с.
7. *Крупянская В. Ю., Минц С. И.* Материалы по истории песни Великой Отечественной войны: [тексты с коммент.] / АН СССР. Москва, 1953. 210 с. (Тр. Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая: науч. сб.; т. 19.)
8. *Лобач У.* Феномен вайны ў міфапаэтычнай карціне свету беларусаў // Беларускі фальклор: матэрыялы і даслед.: зб. навук. пр. / Нац. АН Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Філ. «Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы»; [рэдкал.: М. П. Антропаў, А. М. Боганева, Т. В. Валодзіна (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 2014. Вып. 1. С. 58–90.
9. Музыка на фронтах Великой Отечественной войны: Статьи. Воспоминания / Гос. центр. музей музык. культуры им. М. И. Глинки. Москва: Музыка, 1970. 255 с.
10. *Мухаринская Л. С.* Белорусская народная партизанская песня: 1941–1945. Минск: Беларусь, 1968. 63 с.
11. Песні барацьбы: Зборнік песень, казак і частушак беларускіх партызан. Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, 1946. 91 с.
12. Песни русских поэтов: в 2-х т. / вступ. ст., биогр. справки, сост., подг. текстов и примеч. В. Е. Гусева. Ленинград: Совет. писатель, 1988. 2 т.
13. *Скідан В. І.* Партызанскія паэты: тэз. дакл. канф. «Вялікая айчынная вайна ў фальклоры і мастацтве Беларусі», прысвеч. 40-годдзю Перамогі, Мінск, крас. 1985 г. / АН БССР, ІМЭФ; рэдкал.: А. С. Фядосік (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1985. С. 31–33.
14. *Тарасаў В. Т.* Паэзія беларускіх партызан: тэз. дакл. канф., прысвеч. вынікам даслед. беларус. нар. творчасці, Мінск, люты 1960 г. / АН БССР; рэдкал.: М. Я. Глынблат (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1969. С. 5–6.
15. *Фядосік А. С.* Беларуская савецкая фалькларыстыка. Мінск: Навука і тэхніка, 1987. 350 с.